
**«ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ» ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ
ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ - ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՄՈՒՆՔՈՒՄ**

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

*Չիք ինչ պատուական ի կեանս մեր
քան զիմաստութիւն, և զհանճար, և զգիտութիւն...
Գրիգոր Տաթևացի*

Թեև ընդհանուր առմամբ իմաստությանը, մասնավորապես իմացությանը, գիտելիքի ձևերին, գիտություններին, հավատի և բանականության, իմաստասիրության ու աստվածաբանության հարաբերակցությանն առնչվող հարցերը միջնադարյան հայ փիլիսոփայության սկզբնավորման ժամանակներից եղել են հայ մտածողների ուշադրության կենտրոնում, այնուհանդերձ դրանք ավելի հանգամանորեն քննարկվել են XIII-XV դարերի հայ փիլիսոփայության մեջ: Դա պայմանավորված էր այն բանով, որ, նախ, այս ժամանակաշրջանում ընդլայնվել էր աշխարհիկ ու աստվածաբանական գիտելիքների շրջանակը, շրջանառվել էին կրոնաաստվածաբանական ու փիլիսոփայական նոր աղբյուրներ, մշակութային փոխշփումների և միարարական-հակամիարարական գաղափարադավանաբանական պայքարի պայմաններում էլ ավելի էր կարևորվել առհասարակ կրթության, գիտության ու իմաստության դերը, երկրորդ, հայ փիլիսոփայության մեջ սքոլաստիկական մեթոդի տարածմամբ ու արմատավորմամբ փորձեր էին արվում համադրել աստվածաբանական ու փիլիսոփայական գիտելիքները և ստեղծել տիեզերքի ու արարչակարգի վերաբերյալ հնարավորինս համապարփակ ուսմունքներ: Երրորդ, նոր իրողությունների համատեքստում վերաիմաստավորվում էին իմաստունի՝ գրագետի, իմաստասերի, աստվածաբանի, եկեղեցական-քաղաքական գործչի և «իմաստուն» կառավարչի (թագավորի, իշխանի) տեղն ու դերը հասարակության կյանքում: Այլ խոսքով, աշխարհիմացության ու աստվածիմացության, մարդու աշխարհատեսական սկզբունքների ու գործնական կողմնորոշումների, բարոյական կատարելագործման ու փրկության համատեքստում քննարկման առարկա են դարձել առհասարակ գիտելիքի ու գիտության (իմաստության), մասնավորապես աշխարհիկ գիտելիքի (բնական կամ բանական քննության, իմաստասիրության) և շնորհական իմաստության (հավատքի տեսության) էության, սահման-

ների ու գործառույթների հարցերը: XIII-XV դդ. հայ մտածողներից իմաստությանն առնչվող հարցեր քննարկել են Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին, Վահրամ Բաբունին, ս. Հովհան Ռոտունեցին, ս. Գրիգոր Տաթևացին, նրա աշակերտներ Առաքել Սյունեցին և Մատթեոս Ջուղայեցին: Թվարկված մտածողներից առանձնանում է Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետ ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346 -1409), որը այդ հարցերին անդրադարձել է իր մի շարք աշխատություններում: Օրինակ, ի տարբերություն Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու, որն իմաստության վերաբերյալ ունի ուշագրավ, բայց որոշ իմաստով չհամակարգված դատողություններ, Տաթևացին, գործածելով իմաստասիրման սքոլաստիկական ոճը, ավելի հանգամանորեն (դիտարկվող հասկացությունների սահմանումներով, ստուգաբանություններով, պարզաբանումներով, դրանց նշանակությունների թվարկումներով ու բազմատեսակ օրինակներով) և համակարգված (տեսական վերլուծություններով) է քննարկում գիտելիքին, գիտությանը, իմաստությանը, իմաստասիրության ու աստվածաբանության փոխհարաբերությանն առնչվող հարցերը: Ընդ որում, Տաթևացու խորհրդածություններում գերակշռում է համադրական մոտեցումը, որում մեկտեղված են այդ կապակցությամբ աստվածաշնչական (սուրբգրային), վարդապետական (եկեղեցու հայրերի) ու փիլիսոփայական (անտիկ ու միջնադարյան մտածողների) տարաբնույթ ըմբռնումները:

Տաթևացին իր աշխատություններում թեև խնդրո առարկա հարցերին տալիս է գրեթե միանման պատասխաններ, այնուհանդերձ քանի որ դրանք երբեմն նա դիտարկում է տարբեր համատեքստերում, ուստի հանդիպում ենք ինչպես մեկը մյուսին լրացնող մտքերի, այնպես էլ տարասացությունների և իրարից տարբերվող ձևակերպումների: Ավելին, նա հաճախ գործածում է «իմաստություն», «իմաստասիրություն», «իմաստակ», «գիտություն», «բնական քննություն», «բնական հանճար», «կրթական իմաստություն» և «հավատքի տեսություն», «շնորհական գիտություն», «աստվածաբանություն» ու համանման այլ եզրույթներ՝ երբեմն նույնացնելով կամ առանձնացնելով դրանց բովանդակությունը: Օրինակ, հաճախ նա նույնացնում է «իմաստություն», «իմաստասիրություն» և «գիտություն» եզրույթները՝ նշելով, որ դրանք լինում են բնական, կրթական, շնորհական, տեսական, գործնական և այլն (օրինակ՝ «Գիտութիւնք չորիւք է. նախ՝ բնական, երկրորդ՝ կրթական, երրորդ՝ շնորհական, չորրորդ՝ ինքն ասէ՝ գիտութիւն մաքրութեան»¹), այսինքն կարող է լինել շնորհական գիտություն, շնորհական իմաստություն և մինչև իսկ՝ շնորհական իմաստասիրություն: Նույնիսկ մեկ աշխատության մեջ որոշ հասկացությունների նշանակությունների

¹ **Ս. Գրիգոր Տաթևացի**, Մեկնութիւն Յոհաննու Աւետարանին, աշխատասիրությամբ Ղուկաս արեղա Ջաքարյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005, էջ 19:

հստակեցումը չի բացառում այլ երկերում դրանց տարբերումների հնարավորությունը: Այս իմաստով հատկանշական է «հանճար» (ըստ միջնադարյան մեկնաբանության՝ բանականություն, ողջամտություն, խոհականություն)² եզրույթի Տաթևացու մեկնաբանությունը: «Մոդոմոնի առակների մեկնության» մեջ հանճարը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Հանճարն կարծիք է կապեալ ընդ ուղիղ խորհրդոյ: Եւ ստուգաբանի. հանճար, այսինքն անհնար է ոչ լինելն, այլ ամենայն հարկիւ լինելոց է: Եւ հանճար ասի, զի յապայն ունի կատարումն, որպէս մահն, զի անճար է եւ հարկիւ պատահի:... Իսկ որք ունին զխորհուրդն ուղիղ, իմանան թէ է՛ Աստուած, է՛ եւ յաւիտենական եւ երկնաւոր կեանք եւ է՛ յետ մահու յարութիւն, է՛ եւ հատուցումն բարի եւ չար գործոց: Իսկ կարծիք ասի, զի ոչ տեսանի զգայարանօք, որպէս լոյս արեգական եւ ձեռք նիւթոյ եւ տեսակք գոյից»³: «Գիրք հարցմանց»-ում ևս տալիս է «հանճար» եզրույթի նույն սահմանումը («հանճարն կարծիք է կապեալ ընդ ուղիղ խորհրդոյ») և նույն ստուգաբանությունը («ճար կատարումն ասէ. և ստուգաբանի՝ անճար և անխափան լինի կատարումն նորին» և «առ յապայն ունի զկատարումն»): Այնուհետև, համեմատելով «հանճար», «իմաստություն» և «գիտություն» հասկացությունները, անսպասելիորեն տալիս է նոր, նախորդից տարբեր բացատրություններ: Այսպէս, հանճարը բնականն է, իմաստությունը՝ շնորհական, գիտությունը՝ ստացական, կամ՝ հանճարը վերաբերում է հանդերձային, իմաստությունը՝ ներկային, գիտությունը՝ անցյալին, կամ՝ «հանճարն է ի գիրս արտաքին, իմաստութիւն՝ ի սուրբ գիրս, գիտութիւն ի մեկնութիւն նոցին»: Համեմատելով իմաստությունն ու հանճարը, նա կարծում է, որ դրանք իրարից զանազանվում են այն տեսակետից, որ իմաստությունը աստվածայինի բացարձակ ճանաչումն է, իսկ հանճարը՝ համեմատական, այսինքն՝ համեմատում է ստեղծվածը Ստեղծողի հետ, երկրորդ, «հանճարովն ճանաչի Աստուած լուսաւորութեամբ լսելոցն ի գիրս սուրբս, իսկ իմաստութեամբ ճանաչի Աստուած ըստ ինքեան: Դարձեալ, հանճարովն ճանաչենք զԱստուած, այլ իմաստութեամբն ճանաչենք զքաղցրութիւն Նորա»⁴:

Բոլոր դեպքերում Տաթևացին «իմաստություն» եզրույթը գերազանցապէս ըմբռնում է որպէս ծավալով ավելի լայն հասկացություն, որն ընդգրկում է ինչպէս բնական ու շնորհական, տեսական ու գործնական բոլոր գիտությունները, այնպէս էլ արհեստներն ու արվեստները:

² Ըստ «Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի»՝ «հանճար» նշանակում է «հնարագիտութիւն, իւելամտութիւն, զգօնութիւն, ճարտարութիւն ուշոյ մտաց. ուշիմութիւն. իմաստութիւն. գիտութիւն. մակացութիւն...»: Իսկ ստուգաբանվում է՝ «անճարիցն ճար, բայց ըստ դիրին տեսութեան՝ է որպէս Հան ճար, մանաւանդ թէ համ ճար» («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 45):

³ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Մոդոմոնի առակների մեկնությունը, բնագիրը և թարգմ. Խ. Գրիգորյանի, առաջաբանը և ծանոթագր.՝ Ս. Արևշատյանի, Եր., 2000, էջ 18:

⁴ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1726, էջ 270:

ըր: Ըստ նրա՝ «իմաստություն» հասկացությունը ունի հետևյալ իմաստները.

ա) իմաստություն է կոչվում հին հույն իմաստասերների (նաև՝ «բնաբանական» - բնափիլիսոփաների, «աստեղաբաշխ» - աստղաբաշխների) գիտությունը (փիլիսոփայությունը), որի ուսումնասիրության առարկան երկրային, նյութական-զգալի ու երկնային գոյերի բնության և մոլորակների շարժումն է, իսկ իմացման գործիքները՝ բանականությունն ու հիշողությունը: Իմաստասեր են կոչվում նրանք, ովքեր բնական բանականությամբ քննում են էակների բնությունը, ինչպես Պյութագորասը, Պլատոնը, Արիստոտելը և այլք, կամ՝ «որք ըստ արտաքին փիլիսոփայիցն կրթութեան են վարժեալք»:

բ) Իմաստություն են կոչվում այն արհեստները, որոնց առարկան երկրային նյութերն են, իսկ իմացման գործիքները՝ ձեռքերն ու մատները: Այս իմաստով իմաստությունը ներառում է մարդու կեցության գեղագիտական ոլորտը, գեղեցիկի, կատարյալի ու լուսավորի մասին պատկերացումները: Միայն մեկ արհեստի կամ գիտության մեջ հմտացողները կոչվում են իմաստակ:

գ) Իմաստություն է կոչվում նաև բանական քննությունը՝ տրամաբանությունը (դիալեկտիկան), որի առարկան մտքի (խոսքի) ձևերն են, իսկ իմացման գործիքը՝ տրամախոհությունը: Տրամաբանությունը ուսումնասիրում է նաև դատողությունների ու մտահանգումների բնույթը, սահմանում ճշմարիտ և կեղծ դատողությունները իրարից տարբերակելու չափանիշներ:

դ) Իմաստություն է նաև տարրերի և «ներշրջանակաց քննութիւնը»⁵ (թերևս Տաթևացին նկատի ունի կամ ընդհանրական գիտելիքները, կամ թաքնագիտությունը): Իմաստություն է նաև այն, երբ մահկանացու մարդը գտնում է անմահության արվեստը:

ե) Իմաստություն է Հայր Աստված, Քրիստոսը, Սուրբ Հոգին, երկնավոր կյանքի հավատն ու հույսը, բարի գործերի մասին խոկալը և այլն:

զ) Իմաստություն է, այն էլ կատարյալ, շնորհական իմաստությունը կամ աստվածաբանությունը, որի առարկան աստվածային ու իմանալի գոյերն են, իսկ իմացման գործիքը՝ հավատը⁶: Մարդկային գիտությունների մեջ բոլոր առումներով առաջնությունը պատկանում է աստվածաբանությանը, որը Տաթևացին համարում է «գլուխ ամենայն գիտութեանց»: Մյուս գիտություններից այն տարբերվում է բազում առումներով՝ ծագումով, առարկայով, ճանաչման մեթոդներով, նախկինությամբ (նախկին է բոլոր գիտությունների նկատմամբ), ազնվական ծննդով, ընդարձակ պարագրությամբ (ընդգրկում է երկնայինն ու երկ-

⁵ Ս. **Գրիգոր Տաթևացի**, Սողոմոնի առակների մեկնությունը, էջ 37:

⁶ Տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 267, Ս. **Գրիգոր Տաթևացի**, Սողոմոնի առակների մեկնությունը, էջ 17:

րայինը), հիմքերի հաստատունությամբ, անշահախնդրությամբ, պատվով, նպատակով և այլն:

Լայն իմաստով ըմբռնված իմաստությունը Տաթևացու պատկերացմամբ ունի տիեզերաբանական-գոյաբանական, բնագանցական, աստվածաբանական, իմացաբանական, սոցիալական, բարոյագիտական ու գեղագիտական չափումներ: Իմաստությունը Աստծո հասկոթյուններից է, ավելի ստույգ, Աստված հենց Ինքը իմաստությունն է և իմաստության աղբյուրը. «Եւ գիտելի է, զի իմաստութիւն կոչումն է Աստուծոյ, եւ թէ այլ ինչ գիտութիւն իմաստութիւն ասի, դուզնաքեայ եւ անկատար իմաստութիւն ասի»⁷: Աստված իմաստությամբ է արարել տիեզերքը, իմաստությամբ է կարգավորել ամենայնը և իմաստությամբ է նախախնամում արարվածը: Մարդկային իմաստությունը նույնպես աստվածային ծագում ունի («իմաստութիւն յԱստուծոյ է, եթէ բնական, և եթէ շնորհական» կամ՝ «ամենայն իմաստութիւն և գիտութիւն յԱստուծոյ են իջեալք, զի նոքօք ճանաչիցէ զԱստուած...»)⁸ և դրա գլխավոր նպատակը աստվածային իմաստությունը ճանաչելն է և աստվածային իմաստությանը հաղորդակցվելը: Հետևելով Հովհաննես Պլուզ Երզնկացուն՝ Տաթևացին գրում է, որ Աստված «ի ձեռն մարդոյ» որպէս սուր տվել է չորս բան՝ իմաստություն, գեղեցկություն, կարողություն և մեծություն, որոնցով նա կարող է իր կամքով գործել կա՛մ բարիք, կա՛մ չարիք, սպանել կա՛մ թշնամիներին, կա՛մ ինքն իրեն: Այդ չորս պարզներից կարևորագույնն ու արժեքավորը իմաստությունն է, որովհետև, նախ, «մարդն պատական՝ բանիւ և իմաստութեամբն է. և նովաւ տիրէ ծովու և ցամաքի. և նովաւ բաժանիմք յանբան կենդանեաց. և նովաւ հաւասարիմք հրեշտակացն Աստուծոյ: Դարձեալ՝ իմաստութեամբն ճանաչեմք զԱստուած. և նովաւ միսիթարիմք արքայութեան յուսով. և իմաստութեամբն երկնչիմք ի դատաստանացն Աստուծոյ: Դարձեալ՝ չիք ինչ քան զիմաստութիւն մեծ պարզն ի յԱստուծոյ տուեալ մարդկան. զի հարցրին զոմն իմաստուն թէ՛ զի՛նչ երևի քեզ ընտիր յամենայն բարեացն Աստուծոյ որք տուեալ են մարդկան. այս է՝ հոգի, կեանք, լոյս, մարմին, մարմնաւոր բարիք, առողջութիւն և այլն: Ասաց թէ՛ քան զամենայն մեծ պարզն՝ է իմաստութիւն. Զի ամենայն ինչ՝ հակառակ ունի ի կեանս յայս. մեծութիւն զաղքատութիւն, առողջութիւն զհիվանդութիւն, գեղեցկութիւն զտգեղութիւն...: Իսկ իմաստութեան՝ չկայ հակառակ»⁹: Ասվածից ակնհայտ է դառնում, որ իմաստության փառաբանումը Տաթևացու համար միաժամանակ մարդու փառաբանում է, արարչակար-

⁷ Մ. **Գրիգոր Տաթևացի**, Մեկնութիւն Յովհաննու Ավետարանին, էջ 34:

⁸ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 210: Ծնորդվածը չի նշանակում բնածին: Տաթևացին ելնում է այն մտքից, որ ի ծնե «բնականապէս մերկ և դատարկ եմք ամենայն բարեաց», հետևաբար թե՛ իմացությունը և թե՛ իմաստությունը ունեն ստացական ու ձեռքբերովի բնույթ:

⁹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740 էջ 427:

գում մարդու բացառիկ կարգավիճակի ու առաքելության հաստատում: Իմաստության փառաբանումը առհասարակ հումանիստական դիրքորոշման արդյունք է, որը սովյալ դեպքում լիովին համահունչ է քրիստոնեական, ի մասնավորի սքոլաստիկական հումանիզմի փիլիսոփայությանը:

Լայն իմաստով «իմաստություն» եզրույթը Տաթևացին հիմնականում գործածում է աստվածաշնչյան («Առակաց Գրքի») ոգով, ուստի դա նախ և առաջ հակադրում է «տգիտություն» (հիմարություն, անիմաստություն) եզրույթին: Բոլոր առումներով՝ գոյաբանական, իմացաբանական, գործնական և արժեքաբանական, իմաստության ու տգիտության միջև կան սկզբունքային տարբերություններ, որոնց հիմքում ընկած է Մոկրատեսից և Ս. Գրքից եկող այն միտքը, որ գիտելիքը բարիք է, իսկ տգիտությունը՝ չարիք: Միջնադարյան խորհրդանշական մտածելաոճի հանգույն Տաթևացին իմաստությունը նույնացնում է լույսի, իսկ տգիտությունը՝ խավարի հետ, և ընդգծում այն միտքը, որ ինչպես լույսը առավել է խավարից, այնպես էլ իմաստությունը գերազանց է տգիտությունից: Ըստ նրա՝ իմաստությունը լույս է, իսկ տգիտությունը՝ խավար, հետևյալ պատճառներով՝

ա) ինչպես լույսը էություն է, գոյություն է, իսկ խավարը՝ չգոյություն ու լույսի բացակայություն, այդպես էլ «իմաստութեան պակասութիւն կոչի անիմաստութիւն»: Ինչպես լույսը փարատում է խավարը, այնպես էլ իմաստությունը վերացնում է տգիտությունը: Լույսը բարի է, խավարը՝ չար, նմանապես բարի է իմաստությունը և չար՝ տգիտությունը:

բ) Իմաստությունը լույս է, քանզի առանց լույսի խավար է մարդու միտքը, իսկ անլույս ու անհանճար մարդը խավարում խարխափում է, որովհետև չգիտի ուր գնա: Այս առումով իմաստությունը լուսավորող ջահ է, ճանապարհի հուսալի ուղեցույց՝ «ճանապարհ է խելքն, որ ոք ունի գնա՝ ընդ ճանապարհն ի տեղիս ժամանէ. եւ ոչ ունի ճանապարհ՝ մոլորի եւ կորնչի»¹⁰: Լույս-իմաստությունը ոչ միայն լուսավորում է, այլև ցույց է տալիս նպատակին հասնելու ճանապարհը: Ինչպես լույսով է երևում ճանապարհը՝ իր խորխորատներով ու որոգայթներով, այնպես էլ իմաստությամբ է երևում դեպի բարին տանող օրինական ճանապարհը, մեղքերի որոգայթներն ու կորստյան վիհերը: Ինչպես լույսով են ճանաչում և տարբերում բարեկամների ու թշնամիների դեմքերը, այնպես էլ իմաստությամբ ճանաչում և ընտրում են հոգևոր արժեքները: Լույսը իմաստության պես ուրախացնում է մարդու սիրտը, իսկ խավարը տգիտության պես՝ տրտմեցնում: Լույսով է զգալի աչքը տեսնում զգայահասու իրերը, իմաստության լույսով է պայծառանում միտքը և տեսնում հոգևոր ու իմանալի իրողությունները: Ինչպես լույսը թափանցում է ջրի և ապակու միջով, այնպես էլ մարդը իմաստուն մտքի միջոցով թափանցում է երկնքի ու երկրի խորքերը՝ գիտելիք ձեռք

¹⁰ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Չմեռան հատոր, էջ 173:

բերում ամբողջ գոյի մասին:

Տաթևացին պաշտպանում է Աստվածաշնչում և միջնադարյան հայ փիլիսոփայության մեջ արմատավորված իմաստության (իմաստասիրության, գիտության) բաժանումը տեսականի և գործնականի: Եթե առօրյա իմաստով նա տեսականը նույնացնում է առհասարակ գիտելիքի, իսկ գործնականը՝ առաքինի (բարոյական) վարքի հետ, ապա իմաստասիրության և գիտության բաժանման դեպքում պաշտպանում է գիտությունների դասակարգման արիստոտելյան տեսակետը, ըստ որի՝ տեսական գիտություններն են՝ ֆիզիկան, մաթեմատիկան ու բնագանցությունը (աստվածաբանությունը), գործնականը՝ բարոյագիտությունը, քաղաքագիտությունն ու տնտեսագիտությունը: Նա գործնական գիտություններ է համարում նաև իրավագիտությունն ու բժշկագիտությունը: Օրինակ, ըստ նրա՝ դատական գործը կազմակերպելու համար հարկավոր է սուտը ճշմարիտից զանազանելու կարողություն, օրենքների ու կանոնների մասին իմացություն, իսկ դրա համար հարկավոր է ձեռք բերել համապատասխան գիտելիք կամ «իմաստություն»։ «Իսկ զառաջինն պարտ է ստանալ զիմաստութիւն: Նախ կրթիլ և վարժիլ ուսմամբ զգիր դատաստանացն և զկանոնացն...»¹¹: Երկրի (քաղաքի) կառավարչի բարոյական հեղինակությունն անմիջականորեն կախված նրա պահվածքից ու կեցվածքից և առաջին հերթին այն բանից, թե նա արդյոք կառավարում է իմաստնաբար՝ իմաստունին պատշաճ կերպով: Իսկ կառավարել իմաստնաբար նշանակում է գիտելիք ունենալ ինչպես մարդկանց բնության, պահանջմունքների, գոյության նպատակի, հասարակական խավերի հարաբերակցության, սոցիալական ներդաշնակության, ընդհանուր բարիքի, կառավարման առանձնահատկությունների, պատերազմական իրավիճակներից թելադրվող քայլերի և առհասարակ կառավարողներից հպատակների ունեցած սպասելիքների, այնպես էլ այդ գիտելիքը կիրառելու, իշխանությունը արդարությամբ, իրավամբ, օրենքներով գործադրելու եղանակների մասին: Երկրի իմաստուն կառավարումը ենթադրում է երկրի խաղաղության, սոցիալական համերաշխության, մարդկանց բարեկեցության ապահովում և ժողովրդի բարգավաճմանն ու շենացմանը միտված ներքին քաղաքականություն: Տաթևացու կարծիքով՝ աշխարհիկ իշխանները չորս կերպ են երկիրը շեն ու խաղաղությամբ պահում՝ իմաստությամբ, փարթամությամբ, զորքով և ամրոցներով: Իմաստությամբ կառավարել նշանակում է համերաշխություն հաստատել սոցիալական տարբեր խավերի միջև, ուշադիր լինել յուրաքանչյուր խավի նկատմամբ. «Իմաստութիւն պիտոյ է, որ գիտէ շահել զհնազանդեալսն կամ զվերնագոյնս, ըստ իւրաքանչիւր ախորժակացն»¹²: Այս իմաստով

¹¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 459:

¹² **Ս. Գրիգոր Տաթևացի**, Մեկնութիւն մարգարէութեանն Եսայեայ, աշխատասիրութեամբ Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 63:

Տաթևացին, կարևորելով մարդու կյանքում գործնական գիտությունների (քաղաքագիտություն, տնտեսագիտություն) դերը, շեշտում է այն միտքը, որ առանց բարոյագիտության դրանք չեն կարող կոչվել կատարյալ գիտություններ¹³:

Տաթևացու կարծիքով՝ իմաստությունը տեսականի և գործնականի բաժանելը պայմանավորված է մարդու աստվածամանությամբ և նրա բնության ու իմացության առանձնահատկություններով: Աստված մարդուն ստեղծել է մարմնի ու հոգու միասնությամբ և զանազան պատճառներով «զարդարեաց զնա տեսական եւ գործնական իմաստութեամբ»: Աստված տեսական իմաստությամբ զարդարեց հոգին և նրա մասերը՝ բանականը, ցասմականը և ցանկականը, իսկ գործնականով կարգավորեց ներքին և արտաքին զգայությունները: Ինչպես Աստված ունի գործելու երկու կերպ՝ արարելու ու նախախնամելու կարողություններ, որոնք արարչական ու արքունական գորություններ են, նույնպես մարդը՝ որպես Աստծո պատկեր, ունի տեսական գորություն, որով տեսնում ու ստեղծում է, և գործնական գորություն, որով գործադրում ու կառավարում է իր նախատեսածը: Մարդու հոգին ունի երկու գորություն՝ «բան իմացման» (բանականություն) և «ախորժակ կամաց» (անձնիշխան կամք): Իմաստությունն սկսվում է բանականությունից, գործը՝ կամքից, ինչից էլ մարդու մեջ հաստատվում են տեսական ու գործնական կատարյալ առաքինություններ: Ինչպես Աստված ունի «գորդի ծնունդ և զհոգի բղխումն. երեք անձինք ի միում բնութեան և էութեան», այնպես էլ մարդու մտքի միևնույն էությունից «ծնանի իմացումն, և բղխի կամքն, և ի սոցանէ յառաջ գայ տեսական իմաստութիւն, և գործնական առաքինութիւն»: Ըստ իմաստասերների, գրում է Տաթևացին, նախ, մարդու անձնիշխան միտքը ունի երկու գործ՝ սկզբում ընտրում է բարին ու չարը, ապա չարից խուսափելով՝ ընտրում է բարին: Մարդը իմացմամբ նախ ընտրում է, ապա հետո կամքով գործում, երկրորդ, տեսականի գործը ճշմարիտն է, գործնականինը՝ բարին. «Եւ յառաջանայ տեսականն եւ հասանի ի ճշմարիտն. եւ ապա շարժէ զյօժարականն առնել զբարին»: Երրորդ, տեսականը գործ ունի երկնայինի հետ և նախապատիվ է, իսկ գործնականը՝ մարմնականի հետ և հողեղեն է: Տեսականով տեսնում են Աստծու էությունը, իսկ գործնականով՝ Նրա բարությունը: Նախապես տեսականով հայում են Աստծուն, ապա «գործնականով զհաճոյս Նորա առնել», տեսականով ինդրում ենք, գործնականով՝ առնում պարզներ. «...տեսականն իմաստութիւն՝ է հաւատոյն իմացումն. եւ գործնականն՝ գործով կատարումն. ապա ուրեմն որպէս նախ է հաւատն քան զգործն. նոյնպէս տեսականն քան զգործնականն: Եւ ոչ զայս ասեմ տեսական՝ որ անհան-

¹³ Տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Համառոտ լուծումն առաքինութեանցն Արիստոտելի, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1695, էջ 262ա:

ճար անարգեալ երեւացաւ, այլ որ կատարեալն է տեսութիւն. որ իմացմամբն հպեալ է յԱստուած...»¹⁴: Տեսականի սկիզբը իմացությունն է, նպատակը՝ ճշմարտության բացահայտումը, իսկ գործնականի սկիզբը կամբն է, ավարտը՝ բարի գործը: Տաթևացու այս դաստոյություններից երկուսն է, որ նրա համար տեսականի ու գործնականի կապը ի բնէ տրված է մարդուն և նրա խնդիրն է դառնում իր կյանքում տեսնել ու գիտենալ և գործել ու որոշումներ կայացնել՝ պահպանելով տեսականի ու գործնականի փոխապայմանավորվածության սկզբունքը:

Անդրադառնալով տեսականի և գործնականի փոխհարաբերության հատկապես այն հարցին, թե որն է դրանցից առաջնային ու նախապատիվ, Տաթևացին նշում է, որ դրանք փոխկապակցված են ու համահավասար՝ «ըստ կարգի գործոյ համահաւասարք են, և զուգակշիռք յարդարութիւն որպէս երկոքին աչք զուգապէս լուսաւորեն. և որպէս երկոքին ոտք ընթացս՝ կարօտին միմեանց»¹⁵: Տեսականը և գործնականը ճշմարիտ իմացությամբ ու բարի գործով կարգավորում են մարդու կյանքը: Դրանք իրար լրացնում և իրարով գորանում են. տեսականի արդյունքը երկուսն է գործնականի մեջ, իսկ գործնականը տեսականով է առաջնորդվում և կողմնորոշվում: Մեկը մտքի խավարն է փարատում, մյուսը՝ սրբում մեղքերի աղտեղությունները, ըստ այդմ՝ մեկը սեր է առ իմաստություն, մյուսը՝ մտածմունք մահվան մասին: Տեսականը «հարբեցնում» է, քանզի նրանով է հոգին զմայլվում, իսկ գործնականը «կերակրում» և հաստատուն է պահում հոգին: Իսկ ըստ կարգի նախապատվության՝ որոշ դեպքերում «հաղթում» է տեսականը, մյուս դեպքերում՝ գործնականը:

Եթե Հովհաննէս Երզնկացին տեսական ու գործնական իմաստությունը միասին ունեցողին համարում է կատարյալ մարդ¹⁶, ապա Տաթևվացին՝ իմաստուն և սուրբ մարդ: Այդպիսի մարդը նման է երկրին. եթե երկնայինը պտտվում է, ապա երկիրը մնում է անշարժ. ո՛չ հողմերը, ո՛չ անձրևները և ո՛չ էլ հեղեղները չեն կարող կործանել նրա կառուցած իմաստության տունը: Իմաստունը և սուրբը մշտապես դարձնում են՝ «իմաստութեամբ գեղեցկացեալ, եւ հաւատով ծաղկեալ, եւ պտղօք բարեաց առաւելացեալ»: Դարձյալ, նրանք նման են վճիտ ու հստակ օղի

¹⁴ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր, էջ 172:

¹⁵ **Նույն տեղում**, էջ 171:

¹⁶ Ըստ Հովհաննէս Երզնկացու՝ իմաստությունը լինում է երկու տեսակի՝ տեսական ու գործնական: Մարդիկ տարբերվում են իրարից ըստ այն բանի, թե ինչպես են օգտվում տեսական ու գործնական գիտություններից. «Արդ, է մարդ, զգիտութիւնն եւ զուսումն միայն սիրէ: Եւ է, որ զգործն եւ զառաքինութիւնն միայն ունի անգիտութեամբ: Եւ է՛, որ զերկուսն ունի՝ զգիտութիւն եւ զգործն: Արդ, որ գիտութիւն ունի եւ ոչ գործէ, նման է մարդոյ, որ մի աչք ունի: Նոյնպէս եւ որ գործէ եւ ոչ ունի զուսումն գիտութեան, և նա միակնի է, իսկ որ ունի ուսումն եւ գիտութիւն եւ զայն գործէ և առնէ զառաքինութիւն՝ Բ. (2) աչաքն է լուսաւոր եւ մարդ է կատարեալ» (**Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, Բնագրերը հրատ. պատրաստեցին Ա. Երզնկացի-Տեր-Սրայանը և Է. Բաղդասարյանը, Եր., 2013, էջ 407):

կամ պայծառ լուսնի ու աստղերի, որոնք իրենց պայծառությամբ լուսավորում են ստորիններին, ազդում դրանց ընթացքի վրա, փարատում տգիտության խավարը, սեր բորբոքում Աստծո և մարդկանց նկատմամբ: Հետևելով Դավիթ Անհաղթին՝ Տաթևացին իմաստասերին երեք առումով նմանեցնում է Աստծուն. «Ձի որպէս Աստուած զամենայն գիտէ. նմանապէս և իմաստասերն զամենայն ինչ խոստանայ գիտել որքան կարէ գիտել. և որպէս Աստուած «զամենեցուն կամի զկեալն, և ի գիտութիւն ճշմարտութեան զալն». նոյնպէս և իմաստասերն՝ կամի զամենեցուն ի գիտութիւն ճշմարտութեան զալն: Եւ որպէս Աստուած զամենայն զոր ինչ կամի կարէ. և զոր կարէ՝ կամի. նոյնպէս և իմաստասերն զոր ինչ կարէ կամի. թէ և ոչ անդրադարձել. զի կամքն և կարն համազոյգ են առ Աստուած. իսկ առ մարդս՝ կամքն առաւել է քան զկարն. յաղագս որոյ՝ իմաստունն զոր և կարէ՝ կամի. զգիտութիւն, զիմաստութիւն, զարդարութիւն, և զայն»¹⁷: Տեսական իմաստություն ունեցողին Տաթևացին դատում է քրիստոնեական արժեհամակարգի տեսանկյունից ընտրյալ խավի՝ մարտիրոսների, նահատակների, ճգնավորների, առաքյալների, մարգարեների ու հրեշտակների շարքին: Օրինակ՝ տեսական իմաստություն փնտրողը մարտիրոսների նման ճշմարտության ձեռքբերման համար դեգերում և նույնիսկ նահատակվում է կամ ճգնավորների նման «հանգցնում» իր մարմնական կրքերը, ցասմնականն ու ցանկականը ենթարկեցնում բանականությանը: Իմաստունը նման է մարգարեի, որովհետև ինչպես մարգարեն տեսնում է անցյալը, ներկան ու ապառնին, այնպես էլ տեսական իմաստություն ունեցողը գիտի անցյալը, ներկան ու ապառնին, ուստի կանխաձառում-կանխատեսում է: Տաթևացին բազմիցս կրկնում է Պլատոնի այն խոսքերը, թե իմաստասեր անվանում են ոչ թե նրան, ով շատ գիտի և շատ բաների մասին կարող է խոսել, այլ նրան, ով ունի առաքինի ու սրբակենցաղ վարք:

Լինելով տեսականի և գործնականի արդար դերաբաշխման ջատագով՝ Տաթևացին միաժամանակ նկատում է, որ դրանցից մեկի, ի մասնավորի տեսականի պակասությունը որոշ առումներով կարող է լինել օգտակար: Երբեմն տգետ (անգետ) լինելը լավ է գիտելիք ունենալուց, եթե, անշուշտ, այդ տգիտությունը ուղեկցվում է բարի գործերով: Օրինակ, եթե մեկը զուրկ է իմաստությունից, բայց բարիք է գործում, հաճելի է լինում մարդկանց ու Աստծուն: Իսկ ով ունի տեսական գիտելիք առանց բարի ու առաքինի գործերի՝ անհաճ է Աստծուն և ծիծաղելի մարդկանց աչքում, որովհետև այլոց ուսուցանում ու քարոզում է գործել բարին, բայց անձամբ մատը մատին չի խփում: Այսինքն՝ այդպիսի մարդը ինքն իրեն հակասում է, ուստի «բարի է գործնականն ըստ ինքեան, քան զտեսականն միայն»: Տաթևացու կարծիքով՝ առանց բնական խելքի, առանց ողջախոհության տեսական իմաստությունը չի կա-

¹⁷ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզության որ կոչի Ձմերան հատոր, էջ 174-175:

րող ապահովել մարդու արդյունավետ գործունեությունը: Եթե մարդ ունի միայն տեսական գիտելիք առանց «բնական խելաց», ապա այդպիսի մարդը կլինի թեթևամիտ, անհանճար ցոփախոս և չի իմանա, թե երբ, որտեղ, ում ներկայությամբ ինչ և ինչպես պետք է խոսի: Առանց երկյուղի ու առանց բարի գործերի իմաստությունը թերակատար է և «ընդունայն տեսութիւն»: Եթե տեսական իմաստություն ունեցողը չունի Աստծո երկյուղը, այսինքն՝ չունի սանձահարող գործիք, ապա, չափ ու սահման չճանաչելով, սկսում է դատարկաբանել ու հպարտանալ և, ի վերջո անսանձ ձիու նման գահավիժում անդունդ: Քանի որ միջնադարում հպարտությունը համարվում էր յոթ մահացու մեղքերից առաջինը, ուստի դատապարտվում էր գիտությամբ ու իմաստությամբ անհարկի հպարտացողը:

Թեև Տաթևացին տարբերակում է հավատի տեսությունը (շնորհական իմաստությունը, աստվածաբանությունը) և բնական քննությունը (բնական գիտությունները, բնական իմաստությունը), սակայն կարծում է, որ իմաստությունը բնական քննության (բնական հանճարի) և շնորհական իմաստության, իմաստասիրության և աստվածաբանության միասնությունն է: Աստված է մարդուն պարզել իմաստության թե՛ բնական և թե՛ շնորհական ձևերը՝ առանձնացնելով աշխարհճանաչողության ու աստվածիմացության գործընթացում դրանց խնդիրներն ու գործառույթները: Միջնադարյան շատ մտածողների նման Տաթևացին երկակի մոտեցում ունի աշխարհիկ իմաստության ու բնական քննության նկատմամբ: Այս երկակի մոտեցման հիմքում ընկած է բնականի, աշխարհի ու երկրային կյանքի նկատմամբ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմունքը: Քրիստոնյայի համար այս աշխարհը անիսկական կեցություն է, ժամանակավոր հանգրվան և արտոբավայր: Ուստի նա մի կողմից աշխարհիկ իմաստությունը համարում է «անոտի, ունայն», որովհետև աշխարհիկ գիտելիքը մարդուն կապում է երկրային կյանքին, նրան շեղում աստվածիմացության ճանապարհից: Անցավոր ու ունայն աշխարհի մասին գիտելիքը սկզբունքորեն արժանի է արհամարհանքի, որովհետև դա կապ չունի հոգու փրկության հետ: Ճիշտ է, Աստված է այդ գիտությունները շնորհել մարդկանց, սակայն վերջիններս դրանք ծառայեցնում են երկրային նպատակների իրականացմանը, դրանցով իսկ թաղվում մեղքերի մեջ, մոռանում հոգևորը, ուստի դրանք «երկրաւոր, շնչաւոր և դիւական» գիտություններ են: Տաթևացին հատկապես շեշտում է այն միտքը, որ, ի տարբերություն այլ գիտությունների, ի մասնավորի, բժշկագիտության, իրավագիտության, քաղաքական իրավունքի ու ճարտասանության, աստվածաբանությունը անշահախնդիր գիտություն է, քանզի «աստուածաբանութեան պտուղ ոչ է առ ի ստանալ զինչս եւ լնուլ քսակս»: Մյուս կողմից՝ Տաթևացին խիստ կարևորում է բնական քննության դերը աշխարհիմացության ու աստվածիմացությո-

յան գործում, շեշտում այն միտքը, որ առանց բնական քննության, տրամաբանության ու փիլիսոփայության դժվար կլինե՞ր հասկանալ Հայտնության ճշմարտությունների իմաստն ու խորհուրդը: Տաթևացին թվարկում է իմաստության բազմատեսակ (հոգեբանական, իմացական, բարոյական, մանկավարժական-դաստիարակչական, վարքը կարգավորող և այլ) գործառույթներ, կարծելով, որ իմաստությունը կյանքում մարդու ապավենն ու հենարանն է, հոգեկան կայունության ու անխռովության գրավականը: Իմաստությունը գլուխ է, ով չունի այդ գլուխը նա անկենդան է: Իմաստությունը գավազան է, որին մարդը հենվում է բուրյի իրավիճակներում: Ով դա չունի՝ գայթում է ու գլորվում: Իմաստությունը մտքի հաստատության սյուն է, ով չունի այդ սյունը, նա անընդհատ գտնվում է ալեկոծությունների ու խռովությունների մեջ: Իմաստությունը ամուր հիմք է, ով չունի այդ հիմքը, նշանակում է նրա շինվածքը, տունը ավազաշեն է, որը թեթև հարվածից կարող է կործանվել: Իմաստությունը մարդու մարմնավոր և հոգևոր կյանքի կարգավորիչն է, հոգու և մարմնի միջև խաղաղություն հաստատողն ու պահպանողը: Իմաստությունը մարդու ուսուցիչ-դաստիարակիչն է, առաքինի ու աստվածահաճո վարքի երաշխավորը, երջանկության հասցնող հուսալի գործիքը: Իմաստությունը կրթող ու խրատող է, ով գուրկ է դրանից՝ անուսում և անխրատ է: Իմաստությունը մարդու ուրախությունն է, որը նրան պահում է ներքին ցնծության ու խնդության մեջ: Ով չունի իմաստություն, մշտապես գտնվում է երկյուղի, կասկածների ու անորոշության մեջ: Ով չունի իմաստություն, «աղքատ և տառապեալ է մտօք»: Իմաստությունը մարդու անկողողպտելի գանձն է, որը ո՛չ խորտակվում է ջրում, ո՛չ քայքայվում ու մաշվում նյութական իրերի նման և ո՛չ էլ կարող է կողոպտվել ու հափշտակվել որևէ մեկի կողմից: Իմաստության միջոցով մարդը տիրում է ծովերին ու ցամաքին, իմաստությամբ են պայմանավորված մարդու հոգեմարմնական բազում «բարություններ»: Իմաստությունը առավել է մարմնական գորությունից. ֆիզիկապես ուժեղ մարդը եթե չունի իմաստություն, ապա կյանքում հաճախ կպարտվի կամ ինքն իրեն կվնասի, իսկ մարմնապես ոչ գորեղ մարդը եթե ունի իմաստություն, ապա կունենա հաղթանակներ, ինչպես, օրինակ, աստվածաշնչյան Սողոմոնը մարմնով ուժեղ չէր, բայց ուներ իմաստություն և իր «իմաստութեամբն ամենայնի տիրեաց. և զթշնամին հնազանդեցոյց»: Ընդհանրացնելով իմաստության մասին իր մտքերը, Տաթևացին գրում է. «Եւ զի գուելի է իմաստութիւն մարդոյն քան զամենայն իր. վասն զի իմաստութիւն մարդոյն՝ է՝ որպէս աղ ի կերակուրն. զի ամենայն կերակուր առանց աղի անհամ է և անպիտան: Նոյնպէս ամենայն գործք մարդկան հոգևորն և մարմնաւորն՝ առանց իմաստութեան անպիտան է և անարգ»¹⁸:

¹⁸ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Չմերան հատոր, էջ 179:

Այսպիսով, Տաթևացու համար իմաստությունը տեսականի (գիտելիքի) ու գործնականի (առաքինի վարքի), բնական քննության ու հավատքի տեսության, գիտության ու ողջախոհության (բնական խելքի), աստվածահաճո մտածելակերպի ու գործելակերպի համադրությունն է: Քանի որ Տաթևացին իմաստությունն ըմբռնում է որպես Աստծո կողմից մարդուն շնորհված պարզև, որով մարդը պետք է ճանաչի երկրային ու երկնային իրողությունները և կողմնորոշվի երկրային կյանքում, ուստի դրա գնահատումն ու փառաբանումը վերածվում է մարդուն մեծարելու, մարդկային ներունակության ու կարողականության սահմանները ճշտելու և մարդու գործողությունները գնահատելու միջոցի ու չափանիշի: Այս իմաստով իմաստության ջատագովությունը, թեկուզև կրոնաաստվածաբանական մտքի շրջանակներում, քրիստոնեական, տվյալ դեպքում նաև սքոլաստիկական հումանիզմի դրսևորումներից է և, որքան էլ տարօրինակ հնչի, միաժամանակ (եթե նկատի ունենանք արևմտաեվրոպական երկրների փորձը) աշխարհիկ (վերածնական) հումանիստական շարժման ու գաղափարախոսության նախապատրաստման նախնական քայլերից մեկը:

Բանալի բառեր – *Գրիգոր Տաթևացի, իմաստություն, բնական ու շնորհական գիտություն, իմաստասիրություն, տեսական ու գործնական իմաստություն, սքոլաստիկական հումանիզմ*

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Характеристика "мудрости" в теолого-философском учении Григора Татеваци. – В статье показано, что св. Григор Татеваци (1346–1409), в отличие от своих армянских предшественников, более тщательно и систематизированно (с определениями, этимологией, перечнями значений и примерами) анализирует взаимосвязь мудрости, философии и богословия. В его размышлениях преобладает синтетический подход, при котором сосуществуют библейское, доктринальное (отцов церкви) и философское (античных и средневековых мыслителей) понимание науки и мудрости. В последней св. Григор видит сочетание теории (знаний) и практики (добродетельной жизни), естественной критики и веры, опыта и здравого смысла, благочестия и праведности. Поскольку мудрость для него дар Божий, благодаря которому познаются земные и небесные сущности и окружающая жизнь, прославление мудрости становится средством и мерой богопочитания, уточняются пределы способностей человека и оценка его дел. Апологетические взгляды Татеваци на мудрость характеризуют его христианский, точнее, схоластический гуманизм.

Ключевые слова: *Григор Татеваци, мудрость, естественное и благодатное знание, философия, теоретическая и практическая мудрость, схоластический гуманизм*

SEYRAN ZAKARYAN – Characterization of "Wisdom" in the Theological-Philosophical Doctrine of Grigor Tatevatsi. – In the article, it is shown that Saint Grigor Tatevatsi (1346-1409), unlike Armenian thinkers of the previous centuries, thoroughly and systematically (with theoretical analyses, definitions, etymology, clarifications, listings of their meanings and various examples, etc.) discusses questions of interrelations between wisdom, philosophy, and theology. Meanwhile, in Tatevatsi's reflec-

tions, the synthetic approach is dominating where the Scriptural (Bible), doctrinal (fathers of the church) and philosophical (antique and medieval thinkers) understandings on science and wisdom co-exist. Wisdom for Tatevatsi is a combination of theory (knowledge) and practice (virtuous behavior), the theory of natural examination and belief, the science and common sense, godly thinking and practice. Because Tatevatsi understands wisdom as a gift from God by means of which man should recognize the earthly and heavenly realities and orient in the earthly life, so its valuation and glorification become a means and a measure of honoring the human being, clarifying the limits of human capability and ability to evaluate human actions. In this sense, Tatevatsi's apologetic view on wisdom is characterized as a manifestation of Christian, more precisely, scholastic humanism.

Key words: *Grigor Tatevatsi, wisdom, natural and gifted knowledge, philosophy, theoretical and practical wisdom, scholastic humanism*

Ներկայացվել է՝ 17.01.2019, գրախոսվել է՝ 02.02.2019, ընդունվել է տպագրության՝ 21.02.2019